

kotoa. 'Oku hikinima 'i ha taha kimu'a pea toki vahe 'i ki ha fatongia pe fakanofo ki ha tu'unga 'i he lakanga fakataula'eiki.

7. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 42:11. Na'e kamata 'a e founda 'o e hikinima 'i hotau kau takí 'i Mā'asi 'o e 1836, 'i he taimi na'e hikinima 'i ai 'a e kau mēmipa 'o e Kau Palesitenisi 'Uluaki mo e Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā ko e kau palōfita mo e kau tangata kikite mo e kau tangata ma'u fakahaá (vakai, *History of the Church*, 1:74–77; 2:417).
8. 'Oku fakatokanga e Tohi 'a Molomoná ki he fakatu'utamaki e ta'e-tokanga ki he ngaahi akonaki 'a e kau palōfitá. 'Oku tau lau ai ko e "fu'u fale lahi mo 'ata'ataá ko e loto-híkisia ia 'a e māmaní; pea na'e tō ia, pea na'e lahi 'aupito 'a 'ene toó. Pea na'e toe lea mai 'a e 'āngelo 'a e 'Eikí . . . 'o pehē: 'E pehē pē hano faka'auha 'o e ngaahi pule'anga, mo e ngaahi fa'ahinga, mo e ngaahi lea, mo e kakai fulipē, 'a ia 'e tau 'i 'a e kau 'aposetolo 'e toko hongofulu mā ua 'a e Lami" (1 Nifai 11:36).
9. Vakai, Taniela 9:10; 'Āmosi 3:7; Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 21:1, 4–5; 124:45–46.
10. Sione 15:16. 'Oku fakamahino 'i 'e he tefto 'o e tui hono nimá "Oku mau tui kuo pau ke ui ha tangata 'e he 'Otuá, 'i he kikite, pea 'i he hilifaki 'o e nima 'e kinautolu 'oku nau ma'u 'a e mafai, ke malanga 'aki 'a e Ongoongolelé mo fakahoko hono ngaahi ouaú"
11. *Ngaahi Akonaki 'a e Kau Palesiteni 'o e Siasí: Siasí 'Alipate Sāmíta* (2011), 68–69; ko e tākaki atu e fakamamafa'í. 'Oku ma'u e kupu 'i leá ni mei ha Malanga konifelenisi na'e fai 'e 'Eletá Siasí 'Alipate Sāmíta 'i he 1919. Na'á ne hoko ko e Palesiteni 'o e Siasí 'i he 1945.
12. Vakai, Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:30, 38.
13. Vakai Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 107:27.
14. 3 Nifai 13:10; vakai foki, Mātiu 6:10; Luke 11:2.
15. Ko e taimi 'oku pekia ai ha Palesiteni 'o e Siasí, 'oku veteki leva 'a e Kau Palesitenisi 'Uluaki pea foki e ongo tokoni ki hona tu'unga 'i he Kōlomu 'o e Kau 'Aposetolo 'e Toko Hongofulu Mā Uā. 'Oku tokanga 'i leva 'e he Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uā 'a e Siasí kae 'oua kuo toe fokotu'utu 'u 'a e Kau Palesitenisi 'Uluaki. 'Oku ui 'a e vaha 'a taimi ko iá ko e vaha 'a taimi fakae'aposetolo. Fakatatau mo e hisitōliá, kuo hekeheke 'a e lōloa 'o e vaha 'a taimi ko iá mei he 'aho 'e faá ki he ta'u 'e tolu mo e kongá.
16. 'Oku mo'oni, na'e 'ikai pehē 'a e fetongí 'i hono uiu'i 'o Siosefa Sāmítá, 'a ia na'e tomu'a fakanofa ia ke hoko ko e palōfita 'o e Fakafoki mai 'o e Ongoongolelé mo e 'uluaki Palesiteni 'o e Siasí (vakai, 2 Nifai 3:6–22; vakai foki, 'Ēpalahame 3:22–23).
17. 'Oku tau 'ilo 'i 'e lava 'e he 'Eikí tonu pē ke ui ha taha 'o kitautolu ke foki ange 'i ha taimi pē 'okú Ne fili.
18. Gordon B. Hinckley, "God Is at the Helm," *Ensign*, May 1994, 54; vakai foki, Gordon B. Hinckley, "He Slumbers Not, nor Sleeps," *Ensign*, May 1983, 6.
19. "Message from President Thomas S. Monson," *Church News*, Feb. 3, 2013, 9.
20. "Oku Mau Lotua 'a e Palōfitá," *Ngaahi Himi*, fika 9.

Fai 'e Carol F. McConkie

Tokoni 'Uluaki 'i he Kau Palesitenisi Lahi 'o e Kau Finemuí

Mo'ui 'o Fakatatau mo e Lea 'a e Kau Palōfitá

'Oku tau poupuu 'i e palōfitá pea tau fili ke mo'ui 'o fakatatau ki he'ene ngaahi leá, he 'oku fenāpasi ia mo e ngaahi taumu'a fakalangí.

'Oku 'ofa 'etau Tamai Hēvaní 'i He'ene fānaú kotoa pea finangalo ke nau 'ilo pea ma'u e mahino ki He'ene palani 'o e fiefiá. Ko ia ai, 'okú Ne ui ha kau palōfita, ko kinautolu ia kuo fakanofa 'i he malohi mo e mafai ke ngāue 'i he huafa 'o e 'Otuá ki he fakamo'ui 'o 'Ene fānaú. Ko e kau talafekau kinautolu 'o e mā'oni'oni, kau fakamo'oni 'o Sīsū Kalaisi mo e mālohi ta'efakāngatangata 'o 'Ene Fakalelé. 'Oku nau ma'u e kī ki he pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní pea nau fakamafa-i 'i hono fakahoko 'o e ngaahi ouau fakamo'ui.

'I he Siasí mo'oni 'o e 'Eikí, "ko e toko taha pē 'i he māmānī 'i ha taimi 'e taha 'a ia 'oku foaki ki ai 'a e mālohi ni mo e ngaahi kī 'o e lakanga fakataula'eiki ko 'ení."¹ 'Oku tau poupuu 'i 'a Palesiteni Tōmasi S. Monisoni ko hotau palōfita, tangata kikite, mo ma'u fakahā. 'Okú ne fakahā 'a e folofola 'a e 'Eikí ke tatakí mo fakahinohino 'i hotau Siasí kotoa. Hangē ko e fakamatala 'i 'e Palesiteni J. Lūpeni Kalake ko e Si'í, "Ko e Palesiteni pē 'o e Siasí . . . 'okú ne ma'u e totonu ke ma'u ha ngaahi fakahā ma'á e Siasí."²

'Oku fekau 'i 'e he 'Eikí 'a e kakai Hono Siasí, 'o fekau'aki mo e palōfita mo'ui 'o pehē:

"Ke ke tokanga ki he'ene ngaahi lea kotoa pē mo e ngaahi fekau te ne fai kiate koé, 'o ka ne ka ma'u ia, pea 'a'eva 'i he mā'oni'oni kakato 'i hoku 'aó;

"He ke mou tali 'ene leá, 'o hangē ko e lea ia mei hoku ngutu 'o'okú, 'i he kātaki mo e tui kotoa pē.

"Koe'uhí 'i ho'omou fai 'a e ngaahi me'á ni [he] 'ikai ikuna 'a kimoutolu 'e he ngaahi matapā 'o helí."³

'Oku tau poupuu 'i e palōfitá mo fili ke mo'ui 'o fakatatau ki he'ene ngaahi leá, ke fakatatau mo e ngaahi taumu'a fakalangí.

'Oku tau poupuu 'i foki 'a e ongo tokoni 'o Palesiteni Monisoni mo e Kōlomu 'o e Toko Hongofulu Mā Uā ko e kau palōfita, tangata kikite, mo e kau tangata ma'u fakahā. "Oku nau ma'u 'a e totonu, mālohi, mo e mafai ke talaki 'a e fakakaukau mo e finangalo ['o e 'Eikí] . . . , 'i he malumalu 'o e . . . Palesiteni 'o e Siasí."⁴ 'Oku nau lea 'i he huafa 'o Kalaisí. 'Oku nau kikite 'i he huafa 'o Kalaisí. 'Oku nau fakahoko e me'a kotoa 'i he huafa 'o

Sisū Kalaisí. 'Oku tau ongo'i e le'o 'o e 'Eikí mo e 'ofa 'a e Fakamo'uí 'i he'ene nau ngaahi leá. "Pea 'ilonga ha me'a te nau lea 'aki 'i hono ue'i 'a kinautolu 'e he Laumálie Mā'oni'oní 'e hoko ia ko e folofola . . . pea mo e mālohi 'o e 'Otuá ki he fakamo'uí."⁵ "Kuo folofola tonu 'a e 'Eikí: "Neongo pē ko e fai ia 'i hoku le'o pē 'o'okú pe 'i he le'o 'o 'eku kau tamaio'eikí, 'oku tatau ai pē."⁶

'Oku tau hounga'ia ko ha siasi "kuo fokotu'u ki he tu'unga 'a e kau 'aposestolo mo e kau palōfita, ko hono fu'u maka tulikí 'a Sisū Kalaisi pē."⁷ Ko e fale 'o e 'Eikí ko ha fale 'o e maau, pea 'oku 'ikai totonu ke takihala'i kitautolu fekau'aki mo e feitu'u ke kumi ai e tali ki he'etau ngaahi fehu'i pe veiveiuá 'i he le'o ke tau muimui aí. 'Oku 'ikai totonu ke "felilí'aki, mo fe'aveaki fano [kitautolu] 'e he matangi 'o e akonaki kotoa pē."⁸ 'Oku fakahā 'e he 'Otuá 'Ene folofolá 'o fakafou 'i He'ene kau tamaio'eiki kuo fakanofó, "ko hono fakahaohaoa 'o e kakai mā'oni'oní, mo e ngāue fakafafekau, ke langa hake 'a e sino 'o Kalaisí: kae 'oua ke tau hoko kotoa pē ki he fakataha 'i he tui, pea mo e 'ilo'i 'o e 'Alo 'o e 'Otuá."⁹ 'I he'etau fili ke mo'ui 'o fakatatau mo e ngaahi lea 'a e kau palōfita, 'oku tau 'i he hala ai 'o e fuakavá 'oku fakatau ki he fakahaohaoa ta'engatá.

'Oku tau ako mei ha fa'ē taautaha 'okú ne fāifeinga ke mo'ui 'i ha fa'ahita'u honge, hono 'uhinga ke poupou'i ha palōfita. Na'e fekau'i 'e he 'Eikí 'a e palōfita ko 'Ilaisiaá ke 'alu ki Salifati, 'a ia te ne 'ilo ai ha fefine uitou kuo fekau'i 'e he 'Otuá ke poupou'i ia. 'I he fakaofi atu 'a 'Ilaisiaá ki he koló, na'á ne vakai atu 'okú ne okooko fefie. Na'á ne ui atu, "'Oku ou kole kiate koe, ke ke 'omi ha momo'i vai si'i 'i ha ipu ke u inu."¹⁰

"Pea 'i he'ene 'alu atu ko hono 'omí, na'á ne [toe] ui atu kiate ia, 'o pehē, 'Oku ou kole kiate koe, 'omi kiate au ha momo'i kongá mā 'i ho nimá.

"Pea na'e pehē mai 'e ia, 'Oku mo'ui 'a [e 'Eikí] ko ho 'Otuá, ka 'oku 'ikai te u ma'u ha fo'i mā, ka ko e falukunga pē taha 'o e mahoa'á 'i ha puha, mo e kihí'i lolo si'i 'i ha ipu: pea vakai, 'oku ou okookó ni 'a e va'a 'akau 'e ua, koe'uhí ke u 'alu 'o teuteu ia ma'aku mo 'eku tamá, koe'uhí ke ma kai ia, peá ma toki mate."

Na'e tali atu 'a 'Ilaisiaá, "'Oua na'á ke manavahē; 'alu 'o fai 'o hangē ko ho'o leá: ka ke *tomu'a*, ngaohi mei ai ha kihí'i fo'i mā ma'aku, peá ke toki ngaohi ma'au pea mo ho'o tamá."¹¹

Fakakaukauloto 'i ha ki'i momeniti ki he faingata'a e kole 'a e palōfita ki ha fa'ē hālofia. Ko e mo'oni, na'e malava pē ke foaki 'e he 'Otuá Tonu

ha me'akai ki He'ene tamaio'eiki faivelengá. Ka na'e ngāue 'a 'Ilaisiaá 'i he huafa 'o e 'Eikí, 'o hangē ko ia na'e fekau'í, 'a ia ko 'ene kole ki ha 'ofefine 'ofefina e 'Otuá ke feilaulau'i e me'a na'á ne ma'ú ke poupou'i 'a e palōfita.

Ka na'e toe tala'ofa foki 'e 'Ilaisiaá ha tāpuaki ki he talangofuá: "He 'oku pehē 'e [he 'Eikí] ko e 'Otuá 'o 'Isilelí, 'e 'ikai faka'a'au ke 'osi 'a e mahoa'a he puhá, pea 'e 'ikai maha 'a e lolo 'i he ipú."¹² Na'e foaki 'e he 'Eikí ki he uitoú ha faingamālie ke fili ai ke tui pea talangofua ki he ngaahi lea 'a e palōfita.

'I ha māmani 'oku fehangahangai mo e hōloa 'i he mā'oni'oní mo e fiekaia fakalaumālié, kuo fekau'i ai kitautolu ke tau poupou'i 'a e palōfita. 'I he'etau fakafanongo, poupou'i, mo taukave'i e lea fakapalōfita, 'oku tau fakamo'oni ai 'oku tau tui ke tali 'i he loto fakatōkilalo 'a e finangalo, poto, mo e taimi 'a e 'Eikí.

'Oku tau fakafanongo ki he lea fakapalōfita neongo 'ene ngali ta'e 'uhinga, faingata'a, mo ta'e fakafie-mālié. Fakatatau ki he ngaahi tu'unga mo'ui 'a e māmani, 'e malava ke 'ikai ongoongoa, hala fakapolitikale, pe ta'e tali fakasōsiale 'a e muimui ia ki he palōfita. Ka 'oku tonu ma'u pē 'a e muimui 'i he palōfita. "He 'oku hangē 'oku mā'olunga hake 'a e ngaahi langí mei he māmani, 'oku pehē hono mā'olunga 'o hoku ngaahi halá, pea mo 'eku mahaló 'i ho'omou ngaahi mahaló."¹³ "Falala ki [he 'Eikí] 'aki ho lotó kotoa, pea 'oua na'á ke fa'aki ki ho poto 'o'ou."¹⁴

'Oku faka'apa'apa'i mo tokoni'i 'e he 'Eikí 'a kinautolu te nau talangofua ki he fakahinohino fakapalōfita. 'I he talangofua 'a e uitou 'o Salifati kia 'Ilaisiaá, na'e fakahaofi ai 'ene mo'uí pehē ki he mo'ui 'a 'ene tamá. Hangē ko ia kuo tala'ofa 'e he palōfita, "pea ko ia, mo ia, pea mo hono kaungā-falé, na'a nau kai 'i he ngaahi 'aho lahi . . . 'o hangē ko e folofola 'a [e 'Eikí] 'a ia na'á ne folofola 'aki 'ia 'Ilaisiaá."¹⁵

'E fafanga [e he 'Eikí] 'a kinautolu 'oku falala kiate Iá."¹⁶ 'Oku hangē 'a e ngaahi lea 'o e kau palōfita ko e mā ki hotau laumālie. 'I he'etau ma'u iá, 'oku tāpuekina, malu'i, mo tauhi

fakatu'asino mo fakalaumālie fakatou'osi kitautolu. 'I he'etau keinanga 'i he'enua ngaahi leá, 'oku tau ako ai ke ha'u kia Kalaisi pea mo'ui.

Na'e tohi 'e 'Eletā Pulusi R. Makongikī “'oku fakahā 'e he 'Eikī [fakafou 'i he kau palōfitá] 'a e ngaahi mo'oni 'o e fakamo'uí, . . . 'a e fakamo'ui 'oku 'ia Kalaisí; pea 'okú ne fili . . . 'a e hala 'oku fakatau ki he mo'ui ta'engata. . . . 'Oku foaki 'e he 'Eikī ki hono kakaí 'i he kuonga kotoa pē 'a e fakahinohino 'oku nau fie ma'u 'i he taimi 'o e fakatu'utāmaki. Pea ko e mo'oni 'e 'i ai e ngaahi taimi 'i he ngaahi 'aho ka hoko maí he 'ikai lava ha me'a ka ko e poto pē 'a e 'Otuá, fakafou mai 'i he ngutu 'o e kau palōfitá, 'o fakahaofi hono kakaí.”¹⁷

Na'e 'omi kiate au 'e he ngaahi lea 'o e kau palōfitá 'i hono ako'i mai 'e he'eku faiako Loumailé, ha mahino ki he natula totonu 'o e vā-fetu'utaki 'i he mali 'i he fuakavá. Na'e 'omi 'e he ngaahi lea 'a e kau palōfitá ha tui mo e 'amanaki lelei te u lava 'o teuteu pea ma'u ha 'api fiefia. Na'e pou pou 'i au 'i hono ako ma'u pē 'a e ngaahi akonaki 'o e kau palōfitá, fakakuongamu 'a mo fakaonopōnī fakatou'osi, lolotonga e ngaahi ta'u ongosia hono fā'ele'i, ako'i, mo tokanga 'i ha fānuu 'e toko fitú. Ko e ngaahi lea 'a e kau palōfitá 'i he folofolá mo ia 'oku ako'i atu mei he tu'unga malangá ni ko ha ngaahi lea ia 'o e fakafiemālie, 'ofa, mālohi, mo e fakalotolahi lelei 'oku kaungatonu kiate kitautolu kotoa.

'I he'etau talangofua ki he ngaahi lea 'a e kau palōfitá, 'oku tau langa ai hotau 'apí mo 'etau mo'uí 'i ha fakava'e pau ta'engata, “'i he maka 'o hotau Huhu í, 'a ia ko Kalaisi, ko e 'Alo 'o e 'Otuá, . . . koe'uhí ka tuku atu 'e he tēvoló 'a 'ene ngaahi matangi mālohí, 'io, 'a 'ene ngaahi ngahaú 'i he 'ahiohió, 'io, ka fa'aki kiate [kimoutolu] 'a hono kotoa 'o 'ene 'uha maká mo 'ene fu'u afá lahí, 'e 'ikai ma'u 'e ia ha mālohi kiate [kimoutolu] ke fusi hifo 'a [kimoutolu] ki he vanu 'o e mamahí mo e faingata 'a 'ia.”¹⁸

'Oku 'i ai ha fili ke tau fai. Te tau lava 'o fili ke tukunoa 'i, va'inga 'aki, ta'etoka 'i, pe fakafepaki 'i 'a e ngaahi lea 'a Kalaisi kuo lea 'aki 'e He'ene

kau tamaio'eiki kuo fakanofó. Ka kuo ako'i mai 'e he Fakamo'uí ko kinautolu 'oku nau fai peheé 'e tu'usi 'a kinautolu mei He'ene kakaí 'o e fuakavá.¹⁹

'I he'etau lau mo ako 'i he fa'a lotu mo e loto fakamātoato 'a e lea fakapalōfitá 'i he tui kia Kalaisí, 'e fakahā 'e he Laumālie Mā'oni'oni 'a e mo'oni ki hotau 'atamaí mo e lotó. 'Ofa ke tau fakaava hotau telingá ke ongo'i, mo hotau lotó ke 'ilo'i, pea mo hotau 'atamaí ke lava 'o fakahā kiate kitautolu 'a e ngaahi me'a lilo 'a e 'Otuá.²⁰

'Oku ou fakamo'oni ko Siosefa Sāmitá ko e palōfita ia na'e ui 'e he 'Otuá ke fakafoki mai e ongoongolelei 'a Sīsū Kalaisí mo 'Ene lakanga fakataula'eikí ki he māmaní. Pea 'oku ou fakamo'oni 'oku tataki kitautolu 'e ha palōfita mo'oni 'a e 'Otuá he 'ahó ni, 'a ia ko Palesiteni Monisoni. 'Ofa ke tau fili ke tu'u mo e kau palōfitá pea mo'ui 'o fakatatau mo 'enua ngaahi leá kae 'oua kuo tau hoko 'o taha 'i he tuí, fakahaohaoa 'i 'ia Kalaisi, pea fonu 'i he 'ilo ki he 'Alo 'o e 'Otuá. 'I he huafa 'o Sīsū Kalaisí, 'ēmeni. ■

MA'U'ANGA FAKAMATALÁ

1. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 132:7; vakai foki, *Tohi Tu'utu'uni Fika 2: Ko*

Hono Pule'i 'o e Siasí (2010), 2.1.1: “'Oku ma'u 'e Sīsū Kalaisi 'a e ki kotoa pē 'o e lakanga fakataula'eikí fekau'aki mo Hono Siasí. Na'á Ne 'osi foaki ki He'ene kau 'Aposetoló 'a e ngaahi ki kotoa 'oku fekau'aki mo e pule'anga 'o e 'Otuá 'i he māmaní. Ko e 'Aposetolo fuoloa taha 'oku kei mo'ui, ko e Palesiteni 'o e Siasí, ko ia kotoa taha pē 'i he māmaní kuo 'osi fakamafai 'i ke ne ngāue 'aki 'a e ngaahi ki kotoa 'o e lakanga fakataula'eikí.”

2. J. Reuben Clark Jr., “When Are the Writings and Sermons of Church Leaders Entitled to the Claim of Scripture?” (lea ki he kau ngāue 'i he semineli mo e 'inisititiuti, Brigham Young University, July 7, 1954).
3. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 21:4–6; na'e tñaki atu e fakamamafá.
4. J. Reuben Clark Jr., “When Are the Writings and Sermons of Church Leaders Entitled to the Claim of Scripture?”
5. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 68:4.
6. Tokāteline mo e Ngaahi Fuakava 1:38.
7. 'Efesó 2:20.
8. 'Efesó 4:14.
9. 'Efesó 4:12–13.
10. 1 Ngaahi Tu'i 17:10.
11. 1 Ngaahi Tu'i 17:11–13; na'e tñaki atu 'a e fakamamafá.
12. 1 Ngaahi Tu'i 17:14.
13. 'Isaia 55:9.
14. Lea Fakatātá 3:5.
15. 1 Ngaahi Tu'i 17:15–16.
16. Roger Hoffman, “Consider the Lilies.”
17. Bruce R. McConkie, *A New Witness for the Articles of Faith* (Deseret Book Company, 1985), 478; na'e liliu e ngaahi faka'ilongá; faka'aonga 'i 'i he fakangofua.
18. Hilamani 5:12.
19. Vakai, 3 Nifai 20:23.
20. Vakai, Mōsaia 2:9.